

De Joodse Raad van Utrecht

DE JOODSE RAAD VAN UTRECHT

Jim Terlingen

*The greatest virtue in life is real courage
that knows how to face facts
and live beyond them*

D. H. Lawrence (1885-1930)

Voor de Utrechters van toen: Simon, Fietje, Edu, Haddie, Maurits, Lies, Bram,
Betje, Ulla, Max, Mirjam, David, Lieneke, Jopie en alle anderen

Dit is versie 2.6

Ook verkrijgbaar als e-book (bij alle webwinkels)

© 2022 Jim Terlingen, Utrecht

Vormgevingsadvies en omslag: Luce van de Weg

Foto voorkant: Joodse Raad van Utrecht, beeldbank WO2-NIOD

Uitgever: Brave New Books

ISBN: 9789464488555

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD.....	7
DEEL 1: JOODS UTRECHT EN DE TWEEDE WERELDOORLOG	11
Jaren dertig.....	13
Eerste oorlogsjaren.....	29
Coördinatie-Commissie (algemeen).....	49
De Utrechtse CC	51
Joodse Raad (algemeen)	55
De Utrechtse Joodse Raad	65
‘Houdt u zich aan de voorschriften’	70
Foto’s.....	73
Joods onderwijs.....	88
Deportaties.....	96
Samenwerking met politie-jodenjagers.....	140
Opheffing.....	162
Utrechtse joodse gemeente	167
Razzia van 7 oktober 1944	181
Levy Hartog, joods verzetsman	189
DEEL 2: BEVRIJDING EN DAARNA.....	197
Bevrijding.....	199
Naoorlogse onderzoeken.....	209
Monumenten.....	223
DEEL 3: VIER UTRECHTSE HOOFDPERSONEN	227
Algemene introductie.....	229

Alex de Haas.....	231
Maurits Perel.....	251
Frits Elzas.....	263
Jo van Gelder.....	277
DEEL 4: BALANS OPMAKEN.....	287
Jodenvervolging, de namen.....	289
Jodenvervolging, de cijfers.....	309
Overige personen.....	311
FEITEN CHECKEN.....	317
NAWOORD.....	325
ILLUSTRATIEVERANTWOORDING.....	329
LITERATUUR.....	335
OVERIGE BRONNEN.....	341
DANKWOORD.....	345
PERSONENREGISTER.....	347
OVER DE AUTEUR.....	357

VOORWOORD

De kiem voor deze publicatie ligt in het boek ‘De Onderduikers’ van de schrijver-kunstenaar Peter Hein (1939) uit 2013. Hein doet daarin op meeslepende wijze verslag van hoe zijn joodse ouders als onderduikers door de Tweede Wereldoorlog heen zijn gekomen, voornamelijk in de stad Utrecht. In dit boek, dat mijns inziens een groot publiek verdient, las ik ook over de Utrechtse Joodse Raad. De voorzitter van deze afdeling van de landelijke Joodse Raad, die de oorlog overleefd heeft, komt er in Heins boek niet goed vanaf. Uit een verhaal dat Hein uit zijn vaders mond optekent, zou deze man midden in de oorlog tijdens een ruzie Heins vader hebben bedreigd dat als hij niet onmiddellijk zou opdonderen hij dezelfde avond nog op transport gesteld zou worden. Om het zacht te formuleren, klinkt dat niet ‘zo aardig’.

Te lezen is verder dat die Utrechtse voorzitter van de Joodse Raad gedurende de oorlog met zijn gezin openlijk bovengronds in Utrecht heeft gewoond en dat hij na de oorlog een centrale rol is blijven spelen in de joodse gemeenschap. Hij wordt in Heins boek niet met naam genoemd. Het maakte me nieuwsgierig naar wie hij is en wat er verder over hem bekend is. In het standaardwerk ‘Jodenvervolging in de stad Utrecht’, in de jaren tachtig geschreven door Cor van Dam, staan enkele verhalen over hem die eveneens weinig positieve gevoelens oproepen. Hij komt daarin over als iemand die zich strikt aan regels houdt, ook die van de bezetter. Ook in dat boek wordt zijn naam niet genoemd. Het wakkerde mijn informatiehonger nog meer aan. Hoe heeft hij in de oorlog in Utrecht kunnen blijven? Is deze man ooit door een instantie ter verantwoording geroepen? En heeft hij na de oorlog nog iets over zijn rol gezegd?

In de literatuur zoekend naar antwoorden werd me duidelijk dat over de Utrechtse Joodse Raad amper iets is geschreven. Alleen over ondervoorzitter Frits Elzas zijn enkele anekdotes bekend. Toen ik me dat realiseerde, heb ik besloten om breder onderzoek te gaan doen, naar de Utrechtse Joodse Raad als geheel. De hierboven geformuleerde vragen heb ik daarin meegenomen.

Het archief van de landelijke Joodse Raad bestaat nog, maar dat van de Utrechtse afdeling helaas niet meer. Toch is op verschillende plaatsen nog genoeg te

vinden. Je moet er alleen even naar zoeken. Het boek dat u nu in handen heeft, is het resultaat van mijn zoektocht.

Ik heb als niet-joods onderzoeker heel veel geleerd over joods Utrecht in en rond de Tweede Wereldoorlog. Vele namen van omgekomenen die ik eerder in mijn onderzoek naar het Joods Monument in Utrecht ben tegengekomen, zijn voor mij 'mensen' geworden. Echte mensen met echte verhalen. Hun tragische lot blijft me ontroeren en ik heb me daarom niet ingehouden met het noemen van hun namen en het vertellen van hun verhalen. Ik voel me daarbij geïnspireerd door het bijzondere project Open Joodse Huizen dat sinds 2015 jaarlijks in Utrecht wordt georganiseerd. Mijn opgedane kennis wil ik hier graag met u delen.

Deel 1 begint met joods Utrecht in de jaren dertig en eindigt vlak voor de bevrijding. In deel 2 beschrijf ik de bevrijdingsdagen en de eerste periode ná de oorlog. In deel 3 staan de levens van vier joodse Utrechters centraal die nauw verbonden zijn met de Joodse Raad in Utrecht, waarvan de voorzitter Alex de Haas (dat is dus zijn naam) er een is. Deel 4 is concluderend van karakter. Daar vindt u onder andere het hoofdstuk 'Jodenvervolging, de namen', waarin een overzicht staat van alle joden die in dit boek genoemd worden (het zijn er bijna 350), met daarbij in ieder geval het geboortejaar en - indien van toepassing - ook hun sterfjaar. Met grote regelmaat schrijf ik daar kort iets bij over hoe het hen is vergaan. Mijn doel daarbij is deze mensen aandacht te geven en soms in voetnoten iets toe te voegen aan wat er over hen bekend is. Een voetnoot doet natuurlijk geen recht aan hun vaak heftige levensverhaal, maar niets vermelden kon ik simpelweg niet. Dat ik dat bij sommigen niet doe, zegt iets over de beperkte tijd die ik als onderzoeker had en de ruimte in dit boek en niets over de waarde die ik toeken aan wat zij meegemaakt hebben.

Met dit boek is het in alle oprechtheid op geen enkele manier mijn bedoeling om oude wonden open te halen. Maar dat dit wellicht onvermijdelijk is, realiseer ik me ook. Bij veel mensen zit er nog veel emotie rondom de onbeschrijfelijk pijnlijke geschiedenis van de vervolging van joodse Nederlanders in de Tweede Wereldoorlog. De rol van de Joodse Raad daarin ligt gevoelig. Dat heb ik gemerkt in sommige contacten en tijdens het bekijken van interviews met joden die familieleden of vrienden hadden in deze organisatie. Niet zelden wordt dit feit in meer of mindere mate weggemoffeld.

Tot mijn grote spijt vond de Nederlands Israëlitische Gemeente Utrecht het niet nodig om te reageren op mijn herhaalde verzoeken om de delen van hun archief in te zien die nog niet openbaar zijn. Ik ga hier maar niet gissen naar de achterliggende redenen. Het was voor mij soms wat harder werken, maar naar

mijn overtuiging heeft het inhoudelijk geen gevolgen gehad. Gelukkig is het deel van hun archief dat handelt over de oorlog al wel openbaar (de grens van openbaarmaking ligt op 75 jaar) en waren sommige medewerkers van het Utrechts Archief op dit punt behulpzaam. Ik heb in de beschrijving van de periode na de oorlog wel iets meer gebruik gemaakt van het eerdergenoemde standaardwerk 'Jodenvervolging in de stad Utrecht' dan ik in eerste instantie van plan was. Van Dam kreeg in de jaren tachtig van de vorige eeuw wel inzage in het hele archief, overigens met de eis dat hij geen namen noemde. Die beperking heb ik mezelf niet opgelegd.

In dit boek heb ik gekozen voor 'toegankelijkheid' en 'originaliteit' als leidraad. Deelonderwerpen waarover boeken vol zijn geschreven, beschrijf ik in korte samenvattingen of ik sla ze zelfs helemaal over. Het is ook niet mijn bedoeling iets fundamenteels toe te voegen aan de razend ingewikkelde discussie over de Joodse Raad rond de vraag 'hadden de mensen daarin wel of niet moeten meewerken?' Ik probeer ook weg te blijven van oordelen. Mijn specialiteit is het zoeken en vinden van feiten en verhalen die nog niet eerder zijn beschreven. Mijn focus hierin ligt op de geschiedenis van de mensen in Utrecht, mijn stad.

Om het geheel leesbaar te houden, heb ik geprobeerd het aantal voetnoten in toom te houden. Achterin vindt u een uitgebreide bronnen- en literatuurlijst en ook een personenregister.

Verder nog wat taalkwesties. Ik heb zoveel mogelijk de actuele spelling gehanteerd, ook als het gaat om namen van organisaties. U leest dus 'Joodse Raad' en 'Utrechts Nieuwsblad' en niet 'Joodsche Raad' en 'Utrechtsch Nieuwsblad'. Ik heb er ook voor gekozen om geen verbindingsstreepje te zetten voor 'Israëlitisch', zoals in 'Nederlands Israëlitisch' en 'Centraal Israëlitisch'. Verschillen in schrijfwijze dwong me tot een keuze.

Naar analogie van het woord 'kerkbestuur' schrijf ik ook 'kerkraad' in plaats van 'kerkeraad' of 'kerkenraad'. Verder beoog ik een tekst die zo rustig mogelijk leest. Daarom schrijf ik woorden zoveel mogelijk met een kleine beginletter, zoals bijvoorbeeld 'sperre' en 'thora'. In die lijn heb ik ook gekozen voor 'joods' en 'joden', behalve als het gaat om namen van organisaties. Ik weet dat de officiële regel zegt dat je een hoofdletter schrijft als het gaat om het volk en de gemeenschap en dat je een kleine letter schrijft als het om een religieuze aanduiding gaat. Maar ik vind dat subtiele hoofdlettergedoe niet meer van deze tijd. Ik ben me ervan bewust dat een en ander gevoelig kan liggen omdat het niet-gebruiken van een hoofdletter gezien kan worden als een kleinering van de joodse bevolking. Dat ik dit motief geenszins heb, hoop ik niet uit te hoeven leggen. Ik schrijf met dezelfde argumentatie ook 'sinti' en 'roma'.

Tot slot. Elke (onderzoeks-)journalist en historicus weet: als je je in een onderwerp verdiept, ontdek je vele onjuistheden in publicaties die over dat onderwerp gaan. Dat was dit keer niet anders. Enkele opvallende voorbeelden hiervan vindt u op pagina 317 in het hoofdstuk 'Feiten checken'.

Hoewel ik uit alle macht heb geprobeerd om fouten buiten dit boek te houden, kan ik me niet voorstellen dat mij dit geheel gelukt is. Mocht u iets zien dat niet juist is of echt een aanvulling behoeft, nodig ik u van harte uit om dit te mailen naar terlingenschrijft@kpnmail.nl. De uitgever geeft me de mogelijkheid om nieuwe versies te maken. Op pagina 4 ziet u welke versie u nu in handen heeft.

Jim Terlingen
Utrecht, april 2022

Verbeteringen en aanvullingen in versie 2.6 (september 2024) in vergelijking met de allereerste versie:

- Geboortelocatie Dirk Kroon
- Gegevens van Dirks oom, Alexander Bernard
- Gegevens Evert Buiten
- De echte namen van 'Deetje en Joekie'
- Geboortejaren en roepnamen bij Joop en Bobby Straus en moeder Suus
- Overlijdensjaar Marinus van Melle
- Nathans woonde in de Fredrik Hendrikstraat ipv -laan
- John Philip Frederick Miles in personenregister en lijst 'overige personen'
- Overige Emanuel-kinderen toegevoegd en ook foto gezin
- Citaat uit ANWB-gids uit 1942 over Maliebaanstation
- Ook de zussen Van Gelderen werkten bij de Utrechtse Raad
- Toevoeging geadopteerd kind van Alex de Haas
- Toevoeging afbeelding Ecuadoraans paspoort familie De Haas
- Toevoeging brief Alex de Haas aan Félix Goldschmidt
- Toevoeging Duits document vrijlating De Haas in 1940
- Oorspronkelijke naam van Ora Aharon toegevoegd
- Bijwerken 'Jodenvervolging, de namen'
- Literatuurlijst
- Persoonsregister
- Tikfoutjes
- Dankwoord

DEEL 1:
JOODS UTRECHT EN
DE TWEEDE WERELDOORLOG

JAREN DERTIG

In de jaren dertig is Nederland een verzuild land. Van de wieg tot het graf kun je binnen je eigen katholieke, protestantse of socialistische kring blijven. Dit geldt ook, maar wel in mindere mate, voor joods Nederland. Joden zijn lid van een eigen kerkgenootschap en nemen deel aan het joodse verenigingsleven. Wat ze in vergelijking met de 'zuilen' niet hebben, zijn eigen scholen, vakbonden, politieke partijen of werkgeversorganisaties.¹ De joodse gemeenschap is qua omvang bescheiden, met ongeveer 145.000 mensen iets minder dan 2 procent van de totale Nederlandse bevolking. In de amusementswereld is zij sterk aanwezig met populaire artiesten als Louis Davids, Bob Scholte, Heintje Davids, Sylvain Poons en Johnny & Jones (Nol van Wesel en Max Kannewasser).²

In het Utrechtse joodse leven neemt de Nederlands Israëlitische Gemeente Utrecht (NIGU) in de jaren dertig een centrale positie in. De NIGU, sinds haar oprichting in 1789 de enige joodse kerkelijke gemeente in Utrecht, verzorgt in haar gebouw aan de Springweg onder meer sjoeldiensten³, huwelijken, echtscheidingen en besnijdenissen. De gemeente begeleidt ook begrafenissen op de joodse begraafplaats op het Zandpad en heeft veel onderliggende verenigingen en instellingen op sociaal, cultureel en maatschappelijk gebied. De Springweg is vaak de plek voor lezingen en muziek- en toneelavonden. Ook worden er allerlei cursussen gegeven en is er een joodse zondagsschool.

De joodse gemeenschap in Utrecht telt dan naar schatting 1500 mensen en vormt ondanks de vele schakeringen een hechte groep. Er is in Utrecht geen joodse wijk, zoals in Amsterdam. Wel komt men elkaar tegen in de binnenstad bij de drie slaggers die daar kosjer⁴ vlees verkopen: Sam Koppel van de firma

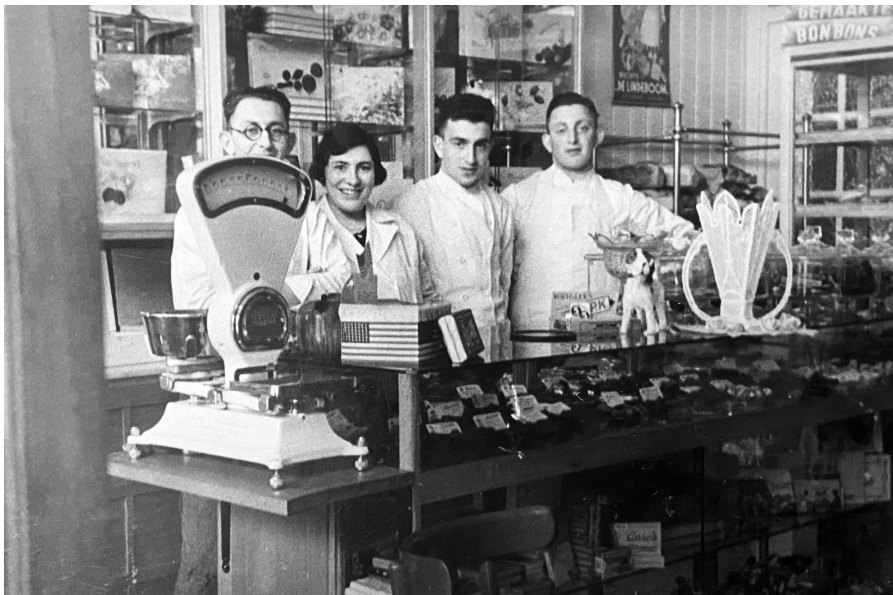
¹ Er zijn wel joodse scholen, maar dat zijn godsdienstschooltjes. Een uitzondering bij de vakbonden is de Diamantbewerkersbond. De diamantbewerkers in Nederland zijn dan hoofdzakelijk joden.

² Louis Davids (1883) is de enige uit dit rijtje die de inval van de Duitsers niet meemaakt. Hij overlijdt in 1939.

³ Een 'sjoel' is de plaats waar men samenkomt voor joodse religieuze handelingen. Het is een ander woord voor synagoge.

⁴ Eten is 'kosjer' als het in overeenstemming met de Hebreeuwse spijswetten is bereid.

Vorst op de Drieharingstraat, Simon Keizer op de Vismarkt en Levie van der Hoek op de hoek Springweg-Mariaplaats. Op joodse feestdagen zit de sjoel vol, maar de belangstelling voor religieuze zaken is gemiddeld genomen niet groot. Mogelijk speelt de recente economische crisis hierbij een rol. Uit een in 1932 gehouden enquête blijkt dat de overgrote meerderheid (83 procent) van de winkels van joodse Utrechters open is op sabbat.⁵ De meerderheid, met uitzondering van het zionistische deel, voelt zich in deze periode vooral Utrechter en in tweede instantie jood.⁶

Jo de Leeuw (links) poseert in 1936 met zijn vrouw Corrie, haar broer Jaap en knecht Alex op Lijnmarkt 37 in zijn brood- en banketbakkerij met lunchroom⁷

Joodse Vereniging Utrecht
 Voor de Joodse Vereniging Utrecht, heeft mr. D. S. Jessurun Cardozo een lezing gehouden over „Het Joodsche Bedreigde kind”. Wat hebben we te verstaan, vraagt spr., onder een bedreigd kind. De term is voor velen nieuw; vroeger zei men misdadig kind.

Nieuw Israëlitisch Weekblad, 4 januari 1935

⁵ Sabbat is de wekelijkse rustdag in het jodendom, die duurt van vrijdag vlak voor zonsondergang tot zaterdag vlak na zonsondergang.

⁶ Zionisten propageren een joods thuisland in het gebied waar in bijbelse tijden de koninkrijken Israël en Juda hebben gelegen.

⁷ Er kunnen ook warme maaltijden in op elkaar gestapelde aluminium pannetjes worden opgehaald of bezorgd. Bijzonder detail: direct tegenover De Leeuws winkel zit op het moment van de opening, in 1935, de broodjeszaak van de vermaarde joodse bokser Ben Brill, bekend door de leus 'Beter Belegde Broodjes Bij Ben Brill'.

UTRECHT, Siewon 5694.
Juni 1934.

L. S.

De Opperrabbijn brengt ter kennis van de leden der Ned. Isr. Gemeente te Utrecht, dat met ingang van 15 Juni e.k. ten opzichte van alle drie koosjer-slayers, t.w.

I. v. D. HOEK, Springweg 18,
S. KEIZER, Vischmarkt 8,
Fa. I. R. VORST, Drieharingstraat 9,

de regeling getroffen is, dat ondergeteekende voor het kasjroes van hun versch vleesch alleen dan instaat, indien de verpakking dit lakzegel draagt:

Voor het kasjroes van fijne vleeschwaren, gehakt of gesmolten vet staat ondergeteekende niet in.

De Opperrabbijn dringt er bij het Joodsche publiek op aan, van de slagers te **eischen**, dat het door hen afgeleverde dit zegel draagt.

Het Kerkbestuur der Ned. Isr.
Gemeente te Utrecht
J. FRIJDA Lzn., Vice-Voorzitter.
J. VAN GELDER, Secretaris.

De Opperrabbijn, vnmd.
J. TAL.

De slagerij van Keizer op Vismarkt 8 in 1934

VERPLAATST NAAR VISCHMARKT **9**
SLAGERIJ S. KEIZER
HEDENMORGEN HEROPEND
 TELEFOON BLIJFT 16275
VLEESCH VAN KEIZER

le kwaliteit Rund-, Kalfs- en Lamsvleesch!! Komt U eens kijken?

Keizer verhuist later dat jaar van nummer 8 naar 9

Maatschappelijk stelt de Nederlands Israëlitische Gemeente Utrecht zich als de andere zuilen: goed-Nederlands. Dat wil zeggen zeer gezagsgetrouw en oranjegezind. Eind 1930 heeft deze joodse gemeente 1221 leden. Een groot deel van de joodse niet-leden, naar schatting 300 mensen, bestaat uit gemengd-gehuwden, die zich door de NIGU niet gezien voelen. Ze mogen zich bijvoorbeeld niet verkiesbaar stellen voor bestuursfuncties.

De religieuze toon van de NIGU is zeer conservatief. De wetten en voorschriften uit de joodse geschriften staan centraal. Dat niet iedereen binnen de eigen kring zich daar lekker bij voelt ⁸, blijkt uit het ontslag dat de eerste voorzanger (chazan) en geestelijk onderwijzer Levie Engelsman in 1936 neemt. Hij is een van de mensen die een jaar later in de nieuwe wijk Tuindorp ⁹ een eigen, liberalere, joodse vereniging opricht. De vereniging Tsofouno ('voorwaarts') gebruikt het eerste jaar het woonhuis van een van de bestuursleden op Professor Pullelaan 33 als sjoel. ¹⁰ Daarna gebruikt men een zaal in het wijkgebouw van de Nederlands-Hervormde Gemeente op Willem van Noortplein 15. Omdat het aantal aanwezigen tijdens de diensten aldaar toeneemt, maakt de kerkraad van de NIGU zich zorgen en komt de onderlinge relatie flink onder druk te staan.

Het wijkgebouw op het Willem van Noortplein

⁸ Het botert al een tijd niet tussen Engelsman en het bestuur, blijkt uit [Boon en Lettinck].

⁹ Tuindorp ligt op dat moment net ten noorden van Utrecht, op het grondgebied van gemeente Maartensdijk. Levie Engelsman woont er met zijn vrouw en twee zoons.

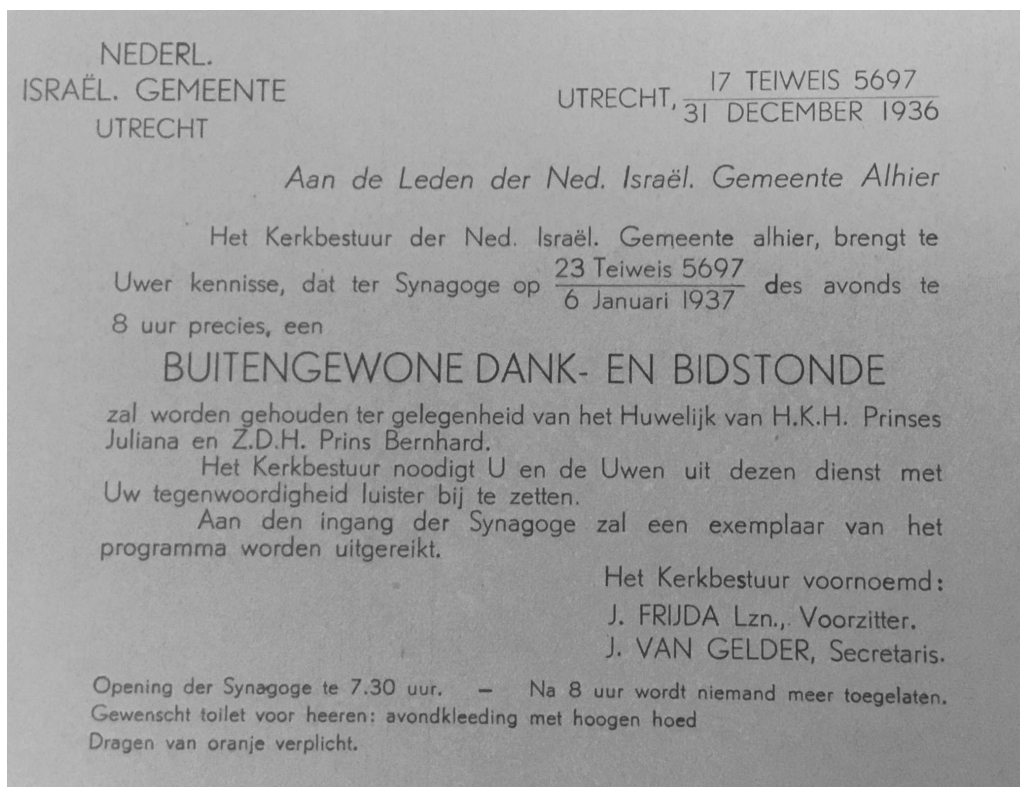
¹⁰ Op Professor Pullelaan 33 woont het gezin van Mozes Onderwijzer, zoon van opperrabbijn Abraham Onderwijzer.

Als in 1937 bij het Centraal Israëlitisch Weeshuis op de Nieuwegracht een directiewisseling aanstaande is, blijkt de kerkraad van de NIGU niet zo gecharmeerd van het feit dat de nieuwe directeur, Bernard Themans, in zijn vrije tijd in zijn zwembroek op het strand te vinden is. En opperrabbijn Tal spreekt hem erop aan dat hij verwacht dat zijn vrouw, Judikje Themans-Simons, haar haar bedekt houdt:

In verband met uw candidatuur naar de post van directeur van het Weeshuis hier, vraagt het College van Regenten mij of ik bezwaren heb. En nu herinner ik mij het gesprek dat we hebben gehad toen u inzake uw candidatuur naar het chazzonschap in Utrecht zijt geweest.

We hebben toen gesproken over de hoofdhaarbedekking van de joodse vrouw en over het feit dat uw vrouw aan deze joodse plicht toen niet voldeed. Hoe is dat nu? En kan ik aannamen dat u, mocht u hier komen, mij de zekerheid kunt geven dat uw huis ook in dit opzicht goed zal zijn en goed zal blijven?

Het College van Regenten besluit echter de orthodoxe reacties te negeren en de sympathieke, progressieve Themans, die bovendien goed met kinderen kan omgaan, aan te stellen.

Een voorbeeld van de oranjegezindheid van de NIGU in 1937

De belangrijkste mensen binnen de Nederlands Israëlitische Gemeente Utrecht zitten in de kerkraad. In dit hoogste orgaan zitten negen mannen, die volgens de reglementen geen bedeling uit de armenkas mogen ontvangen. Geen arme sloebers dus. Binnen de joodse gemeente is het daardoor niet anders dan in andere Utrechtse organisaties: in de leiding zitten vooral rijkere middenstanders en beoefenaars van vrije beroepen (advocaten, artsen). De namen van de kerkraadsleden komen - steeds in andere samenstellingen - ook terug in de besturen van de onderliggende organen en de vele verenigingen en stichtingen.

Er zijn onder meer Utrechtse afdelingen van de vereniging Israël, de Nederlandsche Zionisten Bond, de vereniging 'Saangadas Chouliem' (versterking van zieken), de vereniging van joodse militairen 'Sjoloum Wereingoes' (vrede en vriendschap), de vereniging tot steun aan Israëlitische wezen 'Megadle Jethomim' (opvoeding van wezen), 'Damesvereniging Ngateres Nosjiem' (kroon der vrouwen), de Joodse Jeugdfederatie (die bijeenkomt op de Biltstraat), enzovoort enzovoort. En er is ook een Utrechtse joodse sportvereniging: 'Ivria'.

De synagoge aan de Springweg ¹¹ (l) en een plakkaat bij de joodse begraafplaats op het Zandpad

¹¹ Dit gebouwencomplex wordt in 1926 in gebruik genomen na een grondige verbouwing, geleid door de joodse architect Harry Elte. Elte heeft nog zeven andere synagogen ontworpen, waaronder die aan het Jacob Obrechtplein in Amsterdam.

Het uitvoerende werk binnen de NIGU wordt gedaan door het kerkbestuur, dat verantwoording schuldig is aan de kerkraad. De kerkraad is het hoogste orgaan. De gemeente heeft verder ook betaalde functionarissen, allen mannen, zoals een secretaris, koster, voorzanger, onderwijzer, conciërge en een rabbijn. De opperrabbijn wordt betaald door een provinciaal orgaan (Synagogaal Ressort Utrecht), waarin de meerderheid wordt gevormd door bestuursleden van de NIGU.

Hulpverlening aan Joodsche vluchtelingen.

Onze Utrechtsche correspondent meldt:

In verband met den boycot tegen de Duitse Joden is ook in Utrecht een actie ingezet tot hulpverlening aan Joodsche vluchtelingen. In een spoedvergadering, welke door 400 Joodsche ingezetenen was bezocht, werd een comité samengesteld. Voorzitter is de heer W. Neeter, secretaris mr. W. G. Schenk, penningmeester de heer B. Daniëlson, terwijl voor de huisvesting zorgt de heer H. A. van Os, Oudegracht 190.

Op de perrons van het Centraal Station bevindt zich doorlopend een post, kenbaar aan witten band met Davidsschild om den arm. Eenige Joodsche gezinnen zijn reeds hier aangekomen. Verschillende huiseigenaren hebben aan het comité reeds tijdelijk gratis woonruimte aangeboden.

Het Utrechtsche comité stelde zich in verbinding met het Amsterdamsche comité om indien nodig vluchtelingen naar Utrecht te dirigeren. Gisteren passeerden nog 150 Joodsche vluchtelingen Utrecht op hun doorreis naar Amsterdam, waarheen zij waren gedirigeerd door het Grims-comité. De pas van deze vluchtelingen was door de Duitse douane ongeldig gestempeld, maar de Nederlandsche douane heeft er 't rechtsgeldigheidsstempel op gedrukt.

Hulp aan joodse vluchtelingen, 1933

Professor Einstein, de vermaarde geleerde, die zelf voortdurend zijn groote gaven van hart en hoofd in dienst stelt van onze noodlijdende broeders, doet dus een beroep op ons.

Dit mag, dit kan zijn uitwerking niet missen! Onze noodactie moet slagen, want groot is de nood der Joden in het buitenland, voornamelijk in Polen. Daar dreigt gevaar voor ondergang van duizenden, een gevaar, dat alleen door krachtige en spoedige hulp kan worden afgewend.

Het bestuur der afdeling Utrecht van „Israël“:

J. FRIJDA Lzn., Voorzitter.
 R. R. WRASLOUSKI, Secretaris.
 Mr. J. HAMBURGER Adzn., Penningmeester,
 Lucas Bolwerk 16, postgiro 35514.
 H. ELZAS.
 Dr. M. L. MULLER.
 L. BOUWMAN.

Kerkradsleden in het bestuur van de Utrechtse afdeling van vereniging Israël, 1932

Vanaf het moment dat in januari 1933 in Duitsland Adolf Hitler wordt benoemd tot kanselier is zijn beleid gericht op uitsluiting van joden. Er komt meteen een vluchtelingenstroom op gang, die ook in Utrecht te merken is. Direct wordt een Comité voor Joodse Vluchtelingen in Utrecht (CJVU) opgericht. De inzamelingsacties van de CJVU richten zich op de eigen gemeenschap. Het comité krijgt geen subsidie van de overheid. Het werkt wel nauw samen met de Utrechtse afdeling van de stichting Nederlands Israëlitisch Armbestuur en het landelijke Centraal Israëlitisch Weeshuis, dat gevestigd is op de Nieuwegracht.

In 1935 wordt Duitse joden officieel het staatsburgerschap ontnomen en mogen ze geen seksuele relaties en huwelijken met mensen met 'Duits bloed' meer aangaan. In de nacht van 9 op 10 november 1938 is er in Duitsland een door de nazi's georganiseerde actie tegen het joodse deel van de bevolking. Synagogen worden in brand gestoken, joodse winkels en bedrijven vernield en ook joodse huizen, scholen, begraafplaatsen en ziekenhuizen moeten het ontgelden. Meer dan 30.000 joodse mannen en jongens worden opgepakt en afgevoerd naar kampen in Duitsland. Na deze nacht, die bekend staat als de Kristallnacht - 'de nacht van het gebroken glas' - zoeken nog eens honderdduizenden Duitse joden een goed heenkomen in het buitenland.

Kort na de Kristallnacht in Duitsland, Utrechts Nieuwsblad, 15 november 1938

De Nederlandse overheid wil aanvankelijk haar strenge vluchtelingenbeleid niet aanpassen, maar de publieke opinie dwingt versoepelingen af. Op 3 december 1938 is er een nationale collecte voor de opvang van joodse vluchtelingen. De Utrechtse burgemeester Gerhard ter Pelkwijk is een van de initiatiefnemers van deze landelijke actie, die in totaal ruim 400.000 gulden opbrengt.

Het Centraal Israëlitisch Weeshuis plaatst aan de Nieuwegracht tien extra bedden en biedt haar vakantieverblijf aan de Baarnseweg in Den Dolder aan als opvanglocatie.

Op 16 februari 1939 bestaat de joodse gemeente in Utrecht precies 150 jaar, waar, gezien de binnen- en buitenlandse spanningen, pas vier maanden later met een gewone dienst bij wordt stilgestaan. Het Nieuw Israëlitisch Weekblad schrijft erover:

'Ik heb den geheelen dag het gevoel alsof het jom-touf is'. Deze uitspraak van een der sjoelbezoekers teekende de stemming die sjabbos jl. in onze sjoel en in onze gemeente heerschte. Ondanks het besluit van de Kerkraad om de herdenking van het 150-jarig bestaan der gemeente zoo sober mogelijk te

*houden en er geen feestelijkheden aan te verbinden (zoals oa. 50 jaar geleden het geval was) blijkt uit bovenstaande uitlating dat de soberheid de feestelijke stemming niet heeft kunnen tegenhouden.*¹²

Twee van de vluchtelingen die naar Nederland komen, zijn de Duits-joodse wiskundige Ludwig Otto Blumenthal en zijn vrouw Amalie. In juli 1939 vinden ze hun toevlucht in Oud-Zuilen, net boven Utrecht. Opvanghuis Zuilenveld, mogelijk gemaakt door het 'Protestants Hulpcomité voor Uitgewekenen om Ras en Geloof', is speciaal bedoeld voor geëmigreerde joodse wetenschappers en hun families. Als het pand in oktober 1939 in beslag wordt genomen voor militaire doeleinden, gaan de Blumenthals naar Delft.

8 Mei '40

Hoogedelachtbaren
Heer Burgemeester
van
UTRECHT.

In antwoord op uw brief van 18 April j.l.
Nr. 596/II/31 Afd. M.A. -- onder verontschuldiging voor de door allerlei omstandigheden, o.a. onze Paaschdagen, ontstane vertraging van dit antwoord -- heb ik de eer u mede te deelen, dat adressen voor geestelijke hulp in onze Israëli. Gemeente zijn:

J. van Gelder, Springweg 168;
J. Tal, Nieuwe Gracht 52

Hoogachtend

Brief aan burgemeester Ter Pelkwijk, twee dagen voor de inval van Duitsland

¹² Jom-touf (jom tov, jom touw, jontef) betekent feestdag. Sjabbos is de rustdag sabbat.

Mei 1940

Twee dagen voor de inval van de Duitsers sturen NIGU-secretaris Jo van Gelder en rabbijn Justus Tal aan burgemeester Ter Pelkwijk een briefje (zie de vorige pagina). Blijkbaar wil de gemeente Utrecht in april van kerkelijke genootschappen weten waar burgers aan kunnen kloppen voor geestelijke hulp. De autoriteiten in Utrecht hebben grote zorgen. Dat blijkt ook uit de dagboeknotities van Ter Pelkwijk.

7 mei

Alle verloven zijn ingetrokken. Dit keer ook zakenverloven. Toestand lijkt heel ernstig. Nagegaan of wij paraat zijn.

9 mei

Ochtendbladen geven uit Berlijn geruststellende verklaring. Geruchten over Duitse inval 'categorisch' tegengesproken.

Als een soort ijkpunt, gezien alle ellende die gaat volgen, staat hieronder in alfabetische volgorde wie kort voor het uitbreken van de oorlog in Utrecht de belangrijkste personen zijn binnen de Nederlands Israëlitische Gemeente. Het zijn in totaal veertien mannen, in twee generatiegroepen: elf ouder dan 54 jaar en drie jonger dan 40 jaar. Vermeld staat ook hun beroep en hun adres van dat moment.

- Herman Elzas (1877) - lid kerkraad en assistent-voorzitter (assessor) kerkbestuur, ondernemer, Maliebaan 92 ¹³
- Leopold Lehman Fonteijn (1876) - lid kerkraad vertegenwoordiger - Oosterstraat 8 ¹⁴
- Joseph Frijda (1879) - voorzitter kerkraad en kerkbestuur commissionair in effecten - F.C. Dondersstraat 21 ¹⁵
- Louis Hartog Frijda (1885) besnijder (mohel) - Schroeder van der Kolkstraat 1 ¹⁶

¹³ Herman Elzas heeft samen met zijn broer Henri een firma die handelt 'in alle soorten leder en huiden', gevestigd op de Plompetorengracht 15a.

¹⁴ Fonteijn is net gepensioneerd. Hij werkte dertig jaar als vertegenwoordiger voor verffabriek Sabel uit Zaandam. Hij woont eerder op de Willem van Noortstraat, waar hij met zijn vrouw vijf kinderen krijgt.

¹⁵ Zie pagina 25.

¹⁶ Louis Frijda, aanvankelijk vertegenwoordiger in sterke drank, wordt na een opleiding door de bekende mohel Jesaja Lissauer (1852-1934) in 1927 aangesteld door het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap als besnijder in Utrecht (zie foto op de volgende pagina).

- Jo van Gelder (1901) - secretaris kerkraad en kerkbestuur
hoofdonderwijzer en plaatsvervangend rabbijn - Springweg 168 ¹⁷
- Alex de Haas (1906) - lid kerkraad
advocaat - Hamburgerstraat 34 bis ¹⁸
- Jacob Herschel (1881) - lid kerkraad
slager - Lange Elisabethstraat 26 ¹⁹
- Louis Herschel (1881)
koster - Oudegracht 335 ²⁰
- Willem van Laar (1875) - lid kerkraad, penningmeester kerkbestuur
directeur fabriek Hopmi - Catharijnesingel 29 ²¹

Jesaja Lissauer en Louis Hartog Frijda (rechts) in 1930

¹⁷ Over Van Gelder vindt u in dit boek een heel hoofdstuk.

¹⁸ Over De Haas idem.

¹⁹ Jacobs slagerij heet De Stichtse Vleeshouwerij. In 1919 komt deze op de Elizabethstraat, daarvoor is hij gevestigd op Mariastraat 30.

²⁰ Louis is eerder directeur van het Centraal Israëlitisch Wees- en Doorgangshuis in Leiden. Hij is in 1940 ook agent van de advertentie-afdeling van het Nieuw Israelitisch Weekblad en hij verkoopt joodse boeken aan huis.

²¹ Hollandsche Patent Metaalindustrie (Hopmi) in Wijk C is van oorsprong een fabriek in fietsonderdelen, dat later ook sloten en stalen buismeubelen maakt. Van Laar heeft er de leiding samen met zijn joodse schoonzoon Fred Meijers.

- Jacob Loterijman (1877) - lid kerkraad
winkelier - Twijnstraat 26 bis ²²
- Bram van Staveren (1877) - vicevoorzitter kerkraad en kerkbestuur
accountant - Burgemeester Reigerstraat 75 ²³
- Emanuel Philip Swelheim (1882) - lid kerkraad
vertegenwoordiger - F.C. Dondersstraat 20 ²⁴
- Justus Tal (1881)
opperrabbijn - Nieuwegracht 52 ²⁵
- Joseph (Jo) Wijnberg (1915)
voorzanger (chazan), godsdienstonderwijzer en ritueel slachter -
Catharijnesingel 93 bis ²⁶

De als derde genoemde Joseph Frijda Lzn (Lionszoon), is zonder twijfel de voornaamste persoon in deze rij. Frijda, in mei 1940 zestig jaar, is voorzitter van de kerkraad en van het kerkbestuur. In het maatschappelijk leven was hij eerder eigenaar van de Utrechtse Wissel- en Effectenbank. ²⁷ Hij zat namens de partij Middenstandsunie in de gemeenteraad (1919-1931) en als gedeputeerde in de Provinciale Staten (1923-1930). Frijda is maatschappelijk zeer actief. In mei 1940 is hij bijvoorbeeld al geruime tijd lid van de Raad van Toezicht van de Utrechtse Volksuniversiteit. ²⁸

²² Jacob Loterijman heeft op Oudegracht 348 een winkel in kleding. Samen met zijn vrouw Alida Loterijman-Frankfort verhuurt hij in 1929-1930 een kamer in hun woning aan de Twijnstraat aan de dichter en romanschrijver Jan Slauerhoff.

²³ Abraham van Staveren is mede-eigenaar van accountantskantoor J.J. Voorzaat & A. van Staveren. Dit was eerst gevestigd in het historische pand Drift 11 en later in het kleine gebouw naast Janskerkhof 1. Hij is voorzitter van de Nederlandse Broederschap van Accountants en heeft veel functies in de joodse wereld. Opmerkelijk is het dat hij als voorzitter van de Commissie tegen Gemengde Huwelijken moet aanzien dat zijn dochter Robs zich verlooft met een nederlands-hervormde man. Hij geeft geen toestemming voor het huwelijk, maar het stel zet door. Bram is tevens lid van de Permanente Commissie, het hoogste orgaan van het overkoepelende Israëlitisch Kerkgenootschap.

²⁴ Emanuel Swelheim, geboren in Rhenen, handelt in ruwe tabak. Hij woont sinds 1916 in Utrecht, waar hij met zijn vrouw Biena een zoon (Philip) en dochter (Leni) krijgt. Philip is voor 1940 al naar Palestina vertrokken.

²⁵ Justus Tal is een zoon van opperrabbijn Tobias Tal (1847-1898). Sinds 1918 is hij opperrabbijn in het ressort Utrecht. In 1924 is Tal een van de initiatiefnemers van het joodse weekblad De Vrijdagavond.

²⁶ Jo Wijnberg is sinds 1935 werkzaam in deze functies. Zonder lesbevoegdheid krijgt hij bij de sollicitatie de voorkeur boven 37 anderen (!) vanwege zijn bijzonder mooie stem (tenor). Wijnberg is verloofd met de dochter van Emanuel Swelheim, Leni.

²⁷ Achtereenvolgens gevestigd op de Choorstraat, Zadelstraat, Hamburgerstraat (hoek Nieuwegracht), Donkere Gaard, Catharijnesingel, Wittevrouwensingel en FC Dondersstraat.

²⁸ De Volksuniversiteit, in 1917 opgericht, huurt aanvankelijk ruimtes. In 1922 wordt de huidige locatie op Nieuwegracht 41 ingenomen.

Joseph Frijda Lzn, 1910

In het Utrechtse adresboek van 1940 komen een aantal van de hier genoemde namen terug:

NEDERLANDSCHE ISRAELITISCHE GEMEENTE TE UTRECHT.

Kerkgebouw: Springweg 164.

<p>Kerkbestuur. J. Frijda Lzn., Voorzitter. A. v. Staveren, Vice-Voorzitter. W. van Laar, Penningmeester. H. L. Elzas, Assessor. J. van Gelder, Secretaris, Springweg 168. Tel. 14742.</p> <p>Kerkeraad. J. Frijda Lzn., Voorzitter. A. v. Staveren, Vice-Voorzitter. H. L. Elzas, L. L. Fonteyn, Mr. A. de Haas, J. M. Herschel, W. van Laar, J. Loterijman,</p>	<p>E. P. Swelheim, Leden. J. van Gelder, Secretaris, Springweg 168. Tel. 14742.</p> <p>Armbestuur. H. L. Elzas, Voorzitter. J. Loterijman, Vice-Voorzitter. A. van Staveren, Penningmeester. G. van Staveren-Frank. L. L. Fonteyn, Secretaris, Oosterstraat 8. Tel. 15308.</p> <p>Opperrabbijn van het Ressort Utrecht: J. Tal. Leeraar-Secretaris: J. van Gelder. Voorzanger: J. Wijnberg. Koster: L. Herschel.</p>
---	---

Het adresboek der stad Utrecht, 1940

1a. Handelsnaam waaronder de zaak gedreven wordt	<i>E. P. Swelheim</i>
b. Soort van bedrijf dat wordt uitgeoefend	<i>Handel in Ruwe tabak</i>
c. Gemeente	<i>Utrecht . F. C. Dondersstraat</i>
} waar de zaak resp. het } filiaal of het bijkantoor } waaromtrekt de opgave } strekt, gevestigd is.	VAN GEMEENTE WISSE GEWIJZIGD IN: 18 20
d. Tijdstip van vestiging	<i>half September 1922</i>
2a. Naam van den eigenaar	<i>Swelheim</i>
(Zie toelichting 1.)	
b. Voornamen (voluit)	<i>Emannul, Philips</i>
c. Woonplaats, straat en huisnummer	<i>F. C. Dondersstraat</i>
d. Geboorteplaats	<i>Rhenen</i>
(Zie toelichting 2.)	VAN GEMEENTE WISSE GEWIJZIGD IN: 18 20
e. Datum en jaar van geboorte	<i>Februari 20 1882</i>
f. Nationaliteit (eventueel dagteekening der naturalisatie)	<i>Nederlander</i>
g. Handteekening	<i>E. P. Swelheim</i>
} die door den eigenaar } onder de stukken, de } zaak betreffende, gesteld } wordt.	
h. Paraaf	

Dossier van E. P. Swelheim bij Kamer van Koophandel

Groote Elf-jaarlijksche Trekking der loten 's LANDS WEERBAARHEID
op 1 Juli a. s. :-:

HOOFDPRIJS f 40.000.-
alsmede prijzen van 10.000, f5000, f1000, f200, f100 enz. Minstens f 3. (GEEN NIETEN).

Zoolang de voorraad strekt
zijn deze loten te bekomen à f3,-, 10 stuks à f2,90, 100 stuks à f2,80 bij de :-:

UTRECHTSCH E WISSEL- EN EFFECTENBANK
J. FRIJDA L. zn. & Co. :: ZADELSTRAAT 16.

Advertentie, 1915

LEDEREN JASSEN
wollen truien, ijstruien, rijbroeken f 3.90, lederen handschoenen. Opruiming schaatsen, motorcaps f 0.73, laarzen. AMERIKAANS LEGERHUIS. J. Loterijman, Oudegracht 348. Utr.

Advertentie, 1940

UTRECHT

L. HERSCHEL
OUDEGRACHT 335
Telefoon 10524

Plaats advertentiën in het „Nieuw Israel. Weekblad“

Stelt de gelegenheid open tegen

VOORUITBETALING
— per week —

HEBREUWSCHE BOEKEN ENZ. ENZ.
TE KOOPEN

Verkrijgbaar de sierlijk uitgevoerde

JOACHIMSTHAL'S SCHEURKALENDER
voor het jaar 5700

2165

Advertentie, 1939

BRUTALE INBRAAK TE UTRECHT

Een buit van f 525

Toen Zondagmorgen een der firmanten van de N.V. Leder-Maatschappij v.h. J. Elzas het kantoor aan de Plompetorengracht te Utrecht betrad, bemerkte hij dat een inbreker in den afgelopen nacht zijn slag had geslagen. Het kantoor was in volslagen wanorde, kasten en laden waren overhoop gehaald, maar voorloopig werden geen geldswaardige papieren gevonden.

Nieuwsbericht (fragment), 1932

	Per 5 ons vanaf
Runderlappen	40 ct.
Doorr. stukjes	50 ct.
Rollades	55 ct.
Ribblappen	55 ct.
Rib of Rosbief	60 ct.
Niervet alleen bij het vleesch verkrijgbaar 40 cent per 5 ons.	
Aanbevelend,	
J. HERSCHEL	
De Keizer der Concurrenten	
Elizabethstraat 26	

Advertentie, 1936

EERSTE OORLOGSJAREN

Op vrijdagochtend 10 mei 1940, als vliegtuigen over Utrecht heen vliegen en duidelijk wordt dat nazi-Duitsland ons land binnenvalt, voelen veel joodse Utrechters angst. Ze weten dat het slecht nieuws voor hen is, maar de mate waarin is nog onduidelijk. Ze zijn bevreesd voor dezelfde toestanden als de laatste jaren bij onze oosterburen. De in Utrecht verblijvende Duitse joden zijn het meest in paniek. Zij weten voor welke ideologie ze zijn gevlucht. Sommige joden doen pogingen om naar het buitenland te komen. De meesten hebben echter het geld en de relaties niet om te vluchten.

De 25-jarige joodse student biologie en dichter Leo Vroman wordt deze vrijdagochtend op zijn kamer op Poortstraat 128 wakker van geluid dat lijkt op dat van knallende deuren. Met alleen een overhemd aan en één sok luistert hij naar de radio. Dit bevestigt zijn vermoeden: het is afweergeschut.

*Ik dacht: hoe hinderlijk zijn sokken en hoe belachelijk zijn sokophouders, gevoelde verwarde en diepe verwijten en een onherstelbaar onafzienbaar verlies, terwijl ik mijn tweede sok aantrok.*²⁹

Die ochtend loopt hij met zijn vriendin Tineke Sanders en haar broer naar de universiteit. De colleges gaan niet door. Boeken en apparatuur worden naar veiliger plaatsen gebracht. 's Avonds helpt hij bij Tineke thuis de familie met het aanbrengen van verduisteringspapier dat voor de ramen moet worden gehangen.

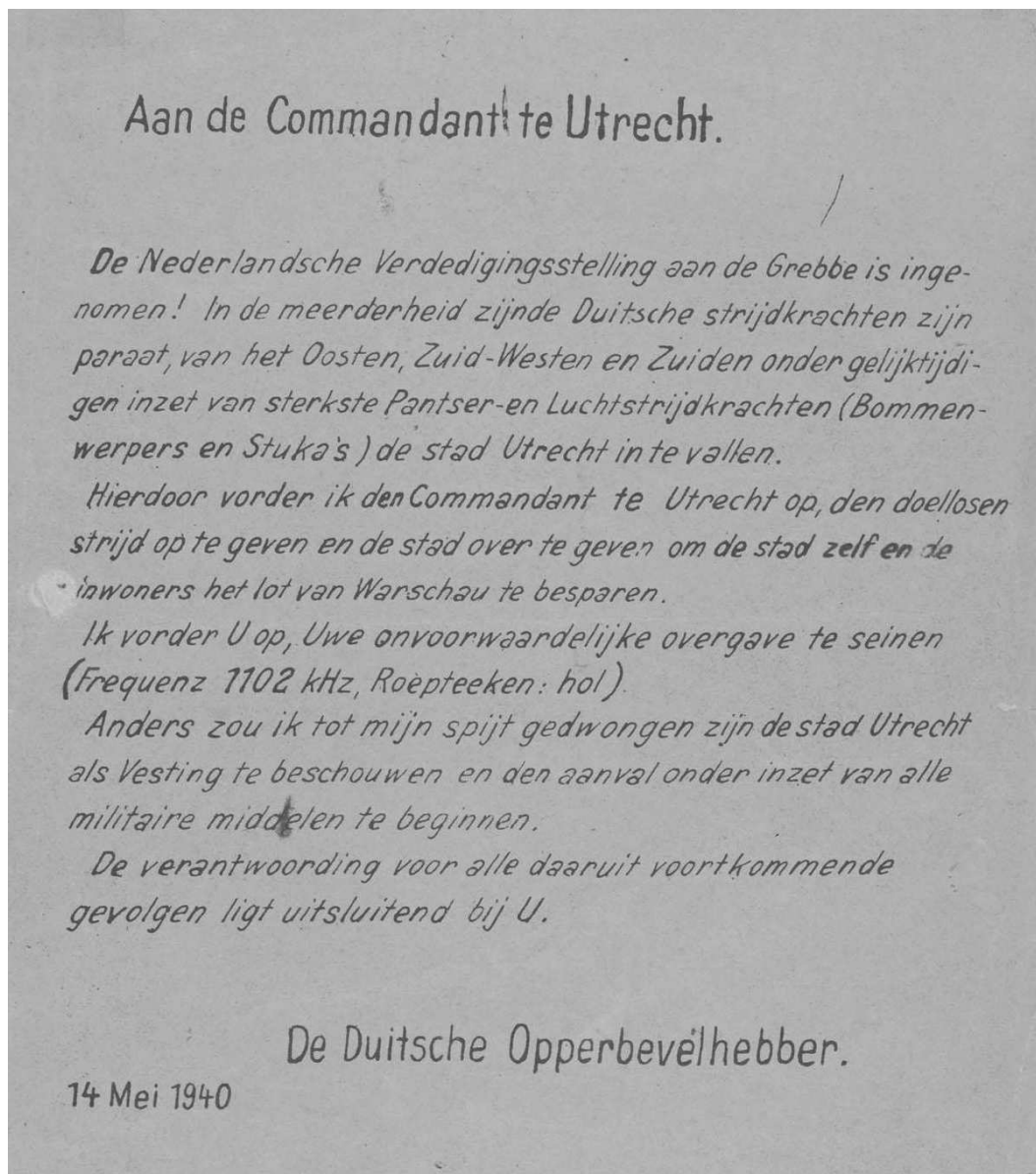
Op Prins Hendriklaan 77 ziet de zesjarige joodse Joost Meijers dat zijn ouders die dag al het zilver uit de kast halen, verpakken en in de tuin begraven.

In huis bij de dertienjarige Ted Andriessse op Van Speijkstraat 12 worden de eerste oorlogsdag de boeken verbrand die wijzen op de joodse identiteit van het

²⁹ [Vroman, 1994] en website Literatuurmuseum

gezin. Zonder vader Herman, want die is dan nog als reservist in functie als stationscommandant in Arnhem, gaan ze daarna met de joodse overburen, het gezin van de natuurkundige Leonard Ornstein, naar zijn laboratorium op de Bijlhouwerstraat om daar te schuilen. Het gezin van Karel Andriessse, Hermans broer, gaat naar het gezin van de joodse dokter Perel op Oudegracht 339 en schuilt daar in de werfkelder.

Op 14 mei is er een bombardement op Rotterdam en de Duitsers dreigen dat andere Nederlandse steden zullen volgen, te beginnen met Utrecht. Die dreiging is voor de opperbevelhebber van de Nederlandse troepen Henri Winkelman de reden om de strijd te staken. Een dag later tekent hij de capitulatie.

Strooibilet met het dreigement om Utrecht te bombarderen

In het gezin van kerkraadslid Leopold Fonteijn heerst in deze meidagen in hun huis op de Oosterstraat een zeer bedrukte stemming. Dochter Kitty vertelt hierover in 1998:

Toen we op de radio hoorden dat Nederland had gecapituleerd, zaten we allemaal in de huiskamer. Mijn moeder in haar stoel, starend in het niets met een asgrauw gezicht. Ik maakte wat eten, maar niemand at iets. We wisten niet wat we moesten doen. Het was ons bekend wat er in Duitsland was gebeurd na de Kristallnacht.

(...) Toen mijn ouders die nacht naar bed gingen, hoorde ik door een kier het luide gesprek dat ze in de slaapkamer voerden. Mijn moeder zei tegen mijn vader: 'Alsjeblieft, alsjeblieft, laten we het gas aan doen. Dan is het voorbij.'

Maar mijn vader zei: 'Nee, dat moeten we onszelf en onze kinderen niet aandoen. God zal ons helpen.' Dit gesprek duurde daarna nog een tijd. Ik voelde me schuldig dat ik ze afluisterde, maar tegelijkertijd wist ik dat ik wilde leven.

De stad Utrecht kent in het eerste halfjaar van 1940 een significante stijging van het aantal zelfmoorden: twaalf, tegen vijf een jaar eerder. Het Centraal Bureau voor de Statistiek registreert in mei 1940 over heel Nederland 388 zelfdodingen. Een jaar eerder waren dat er 64. Van die 388 zijn er 211 gepleegd door joden.

Op 14 mei 1940 berooft ook de 59-jarige joodse Utrechtse internist Eduard van Lier (roepnaam: Ee) zich van het leven. Dat doet hij samen met zijn vrouw Gerarda (Rard), hun zoon Cornelis (Kees) en hun schoondochter Bernardina, die allen niet joods zijn. Kees, natuurkundige en dienstplichtig militair, en Bernardina zijn in januari 1940 getrouwd. Ze wonen alle vier op Biltstraat 111, maar de fatale daad vindt plaats op een kamer in Haarlem. Ze zijn wanhopig dat hun poging om de haven van IJmuiden te bereiken om naar Engeland te vluchten niet gelukt is. Een jongere zus van Bernardina, die ook aanwezig is in Haarlem, verklaart tegen de politie dat ze resoluut de kamer wordt uitgezet als het moment daar is. Kort daarna hoort zij vier schoten.

Alle personen namen veronal in poedervorm in, kregen een morfine-injectie en voor de zekerheid schoot Cornelis van Lier, dienstplichtig militair en in uniform,

iedereen met zijn karabijn door het hoofd en daarna ook zichzelf. De slachtoffers waren 'allen zwaar verminkt aan het hoofd'.³⁰

Als Leo Vroman op de radio het bericht hoort van de capitulatie, besluit hij te vluchten. Hij neemt afscheid van zijn vriendin en neemt een taxi naar Scheveningen. Daar scheept Leo in op de zeilboot Emma, 'niet voor de zee gebouwd, maar sterk en waterdicht'. Voor de kust van België worden de opvarenden opgepikt door een vrachtboot, die hen naar Engeland brengt.

15 mei 1940, Duitse militairen in de Wittevrouwenstraat

Nieuwsbericht, 17 mei

Advertentie van de joodse tandarts
Max Alfred de la Parra, 18 mei

³⁰ [Ligtenberg, 2017]

Nederland heeft gecapituleerd. Op maandag 20 mei beginnen de scholen en de colleges weer. De joodse leerling Harry Klafter van de gemeentelijke hbs vindt op zijn schoolbank het anoniem briefje 'Je bent een vuile jood!' Onderhuids antisemitisme komt hier ineens naar boven.

De niet-joodse 39-jarige ongehuwde gynaecologe Jeltje Stroink, woonachtig in Tuindorp op professor Magnuslaan 6 - dan nog onderdeel van Maartensdijk - schrijft op 1 juni 1940 in haar dagboek:

Wij komen weer enigermate tot rust. We doen ons best de aanwezigheid van de Duitsers zoveel mogelijk te negeren. Maar in werkelijkheid brandt hun tegenwoordigheid een gat in je ziel.

(...) De kranten zijn totaal ongenietbaar; er staan alleen nog maar mededelingen van het D.N.B. (Deutsches Nachrichtenbüro) in. Nergens staat een letter kritiek op wat dan ook.

'Für Mammi' staat achterop deze foto met Duitse militairen, Veemarktplein, 29 juni 1940

In het Militair Hospitaal aan de Springweg liggen half juni 1940 nog vele gewonden, waaronder zeven joodse militairen. Dit vertelt de dochter van bakker Nijenhuis in 2015 tegen de historici Els Boon en Han Lettinck. Nijenhuis, die schuin tegenover het ziekenhuis is gevestigd, krijgt voortdurend nieuwe bestellingen.

De Nederlands Israëlitische Gemeente Utrecht (NIGU) doet, net als andere joodse gemeentes in Nederland, niet iets bijzonders na de inval. Een achteraf voorstelbare actie om op dat moment de archieven en de ledenadministratie te verbergen, blijft uit. Men wacht de ontwikkelingen af en probeert de mensen gerust te stellen. 'Rustig blijven en op onze lieve Heer vertrouwen', is de basishouding.

De kerkraad en het kerkbestuur van de NIGU blijven taken uitvoeren zoals ze dat al jaren doen. Dat is het beeld dat oprijst uit de keurig genotuleerde vergaderingen. Er wordt daarin nauwelijks gesproken over de bezetting. Ook uit andere documenten komt een sfeer naar boven van 'we doen net alsof er niets aan de hand is'. Er worden allerlei cursussen gegeven - breien, handarbeid, naaien, stofferen en behangen, elektrotechniek - en ook voordrachten, onder meer over de joodse geschiedenis en cultuur.

Toch verandert er veel in het eerste oorlogsjaar. Het aantal joden in Utrecht stijgt fors. Ook het ledental van de NIGU en het aantal kinderen in het Israëlitisch Weeshuis aan de Nieuwegracht. Er zijn daarvoor grofweg vijf redenen:

1. In mei 1940 raken veel joden in Rotterdam hun huis kwijt door het bombardement aldaar.
2. In juni wordt vluchtelingenkamp Westerbork ontruimd. Daar verblijven bij het uitbreken van de oorlog meer dan zeventienhonderd Duitstalige joden.³¹
3. Een maand later worden alle niet-Nederlandse joden uit Den Haag verbannen.
4. In september 1940 moeten alle joden uit de gehele kuststreek vertrekken.
5. Na de Februaristaking in 1941 vertrekt een groot aantal joden uit Amsterdam.³²

Tot de nieuwe inwoners horen de drie leden van het gezin Hein. De Duitse vluchtelingen Paul en Netta zijn enkele jaren eerder, in 1937, in Den Haag getrouwd. Met hun eenjarige zoon Peter betrekken ze eind 1940 een bovenwoning op de Wijde Begijnestraat.

³¹ Het kamp in de toenmalige gemeente Westerbork in Drenthe wordt in 1939 door de Nederlandse regering gebouwd als Centraal Vluchtelingenkamp Westerbork om joodse vluchtelingen uit Duitsland op te vangen. Ruim twee jaar na het begin van de Duitse bezetting nemen de nazi's het kamp over, waarna Westerbork functioneert als doorgangskamp.

³² De Februaristaking begint op 25 februari 1941 in Amsterdam en breidt zich uit naar de Zaanstreek, Haarlem, Velsen, Hilversum en Utrecht. De aanleiding zijn de eerste razzia's waarbij in Amsterdam honderden joodse mannen opgepakt worden. De Duitsers breken de staking met intimidatie en medogenloos geweld.

Andere nieuwe Utrechtters zijn bijvoorbeeld de Duitse professor Blumenthal en zijn vrouw. Ze moeten weg uit Delft en betrekken een woning op de F.C. Dondersstraat. Ook de Duitse cabaretiers Willy Rosen, Max Ehrlich en Alice Droller³³ komen hier terecht. Rosen woont een periode op Mauritsstraat 102, Ehrlich op Steenweg 45 en Alice Droller op Hoogt 10.

In de eerste oorlogsjaren zijn er in Huize Sint Jan op Janskerkhof 15a op zondagmiddagen optredens voor joodse Utrechtters. Het pand is eigendom van de rooms-katholieke Werkliedenvereniging.

Zoals hiernaast te zien is, staat op 15 december 1940 conferencier Josef Baar op de planken in een cabaret-revue van Willy Rosen. Op 30 maart 1941 treedt onder anderen Max Ehrlich op in de show 'U zult weer lachen' van de gelegenhedsgroep Theater der Komiker.³⁴

De joodse gemeenschap probeert met dit soort voorstellingen en concerten de moed erin te houden.

THEATER DER PROMINENTEN

Vóór ons vertrek naar Amsterdam geven wij nog één

Laatste Gastvoorstelling

op ZONDAG 15 DECEMBER 1940, des namiddags 2.30 uur,
in het Gebouw St. Jan, Janskerkhof hoek Boothstraat.

ONHERROEPELIJK LAATSTE OPTREDEN van het bekende PROMINENTEN-ENSEMBLE
met als gast: JOSEF BAAR, de beroemde conférencier.

Opgevoerd wordt de nieuwe Cabaret-Revue:

Cabaret-Revue: ALLES OKÉ
van WILLY ROSEN.

Nieuwe Sketches
Nieuwe Chansons
Het laatste Programma
Het **Beste** Programma!!

Kaarten à f 1.50 incl. belasting, verkrijgbaar bij:
Maison Carry, Oudegracht 147, Telef. 18634,
Banketbakkerij Straus, Steenweg 27, Telef. 13037

en voor Tuindorp bij:
Limburg, Dr. H. J. Lovinklaan 11.

Telefonisch bestelde kaarten worden desgewenscht thuisbezorgd.

Verzuimt niet de gelegenheid nog éénmaal dit voortreffelijke cabaret te zien. **KOMT ALLEN!!!**

Flyer voor de voorstelling op 15 december 1940

³³ Droller - artiestennaam: Alice Dorell - is in 1935 de eerste vrouw die in Nederland een cabaretgroep opricht die alleen uit vrouwen bestaat: Dorells Drie Dames-Cabaret.

³⁴ De naam "Theater der Komiker" is een hint naar het beroemde 'Kabarett der Komiker' dat in Berlijn in de jaren dertig furore maakte. Rosen en Ehrlich traden daar toen op. Op het affiche staan grote joodse amusementsartiesten uit die tijd.

Uitnodiging

HET THEATER DER KOMIKER

komt met de nieuwste cabaret-revue

„U ZULT WEER LACHEN”

op **ZONDAG 30 MAART 1941**

des n.m. **2.30** uur precies in

St. Joseph Gebouw, St. Janskerkhof, Utrecht

Geheel nieuw programma met als **GASTEN**

Max Ehrlich

en

Sylvain Poons

CILLY

Egon Karter

WANG

Ellen Lutz

Herbert Scherzer

Jacq Gerlagh

de beroemde accordeonist van het Eddy Walis orkest,
die bereidwillig belangeloos medewerkt.

Dit programma is geheel nieuw voor Utrecht

Nieuwe Chansons Nieuwe Sketchen Nieuwe Dansen

Bestelt nog heden Uw plaatsbewijzen à f 1. — en f 1.50
(incl. bel.) bij:

Maison Carry, Oude Gracht 147, Tel. 18634

Banketbakkerij Straus, Steenweg 27, Tel. 13037

Parfumerie „Apollo”, Oude Gracht 111, Tel. 12467

Straus, Prof. Pullelaan 35, Tel. 21853

Deelt dit Uw kennissen mede, opdat ook zij kunnen profiteeren
van deze bijzondere voorstelling. Doer Uw talrijk be-
zoek draagt U tevens aan een goed doel bij.

Er zijn slechts plm. 180 plaatsen beschikbaar. Wacht daarom niet,
teneinde teleurstelling te voorkomen, tot de laatste dag,
doch bestelt omgaand. Alle plaatsen zijn genummerd!

Deze voorstelling geschiedt met toestemming der autoriteiten.

Flyer voor de voorstelling van 30 maart 1941